

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΥΠΟΤΑΚΤΙΚΟΥΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

Abstract

In this study I focus on some phenomena characterizing the use of certain subordinating connectives of Modern Greek, which have not to date been noted in grammar books or studies. More specifically, I consider the nature of connection of what have been traditionally regarded as subordinative connectives, and I claim that there is a shift towards co-ordinate connection in their use in everyday speech, which is associated with semantic bleaching. The findings bear significantly on the widely entertained hypothesis of unidirectionality in grammaticalization processes.

1. Εισαγωγικά

Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθώ με ορισμένους υποτακτικούς συνδέσμους της Νεοελληνικής και θα παρουσιάσω μερικές όψεις τους που μάλλον δεν έχουν επισημανθεί ή διερευνηθεί μέχρι στιγμής. Επίσης, αυτές οι παρατηρήσεις που θα κάνω νομίζω ότι έχουν επιπτώσεις γενικότερες και καθολικότερες στη θεωρία περί συνδέσμων.

Θα υποστηρίξω, με δυο λόγια, ότι ο υποτακτικός σύνδεσμος ενώ έχει αναπτύξει συμπλεκτικές ιδιότητες σε σημείο που να χρησιμοποιείται σήμερα, παράλληλα με τις υπόλοιπες λειτουργίες του και την υποτακτική του σύνδεση, και ως ένας απλός λογικός συμπλεκτικός σύνδεσμος, περίπου αντικαθιστώντας το *και*, ή μάλλον έχει αναπτύξει λειτουργίες τέτοιες ώστε να μπορεί να αντικαθίσταται από τον συμπλεκτικό παρατακτικό σύνδεσμο και στην απλή λογική του μορφή.

Τόσο το *ενώ* όσο και το *καθώς* αναφέρονται στον Τζάρτζανο και στους Holton et al. (1997) ως κυρίως χρονικοί σύνδεσμοι. Οι χρονικοί σύνδεσμοι που πρωτοαναφέρονται στον Τζάρτζανο είναι οι *όταν*, *ενώ*, *αφού*, κλπ. Ενώ οι *αφού*, *καθώς*, *εφόσον*, *καθόσον* αναφέρονται στον Τζάρτζανο και στους Holton et al. (με την εξαίρεση του *καθόσον*) και ως αιτιολογικοί σύνδεσμοι, οι *ενώ* και *όταν* δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν την κατηγορία. Από την άλλη, στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* τόσο το *ενώ* όσο και το *όταν* φέρονται να έχουν αναπτύξει και κάποια αιτιολογική σημασία. Το ίδιο επισημαίνω και σε πρόσφατες εργασίες μου (Kitis, 1999a, Zafiriadou and Kitis, 1998). Είναι αυτή η αιτιολογική σημασία, καθώς και η αντιθετική στην περίπτωση του *όταν*, τότε μια πρόσφατη ανάπτυξη νόηματος, και αν ναι, τότε τι είδους σημασία είναι αυτή της αιτίας και της αντίθεσης; Αξιοσημείωτο είναι, και προσωπικά το είδα με μεγάλη ικανοποίηση για την επάρκεια του εν λόγω λεξικού, ότι αναφέρονται στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* τόσο η αιτιολογική όσο και η αντιθετική έννοια των συνδέσμων *ενώ* και *όταν*. Αυτά είναι ερωτήματα τα οποία δεν είναι εύκολο να απαντηθούν σε μια σύντομη μελέτη όπως η παρούσα. Προσπάθεια όμως θα γίνει προς αυτήν την κατεύθυνση.

Θα αναφέρω τελείως επιγραμματικά τις σημασίες των συνδέσμων που θα με απασχολήσουν εδώ όπως εμφανίζονται στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* και του Μπαμπινιώτη:

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής

ενώ I. Χρονικός: 1. (Διακοπή), 2. (Συγχρονία).

II. Αντιθετικός: 1. Ισχυρή αντίθεση προς το νόημα της κύριας πρότασης που ο ομιλητής το θεωρεί πραγματικό, αν και, μολονότι, παρόλο που: *Τον προσέλαβαν ενώ δεν είχε τα απαραίτητα προσόντα. Ενώ είπαν ότι θα κάνει καλό καιρό, ξαφνικά άρχισε να βρέχει.*
2. Συγχρόνως και με αιτιολογική σημασία (αφού): *Πώς να δεχτώ τα χρήματα ενώ ξέρω ότι δεν είστε σε καλή οικονομική κατάσταση;*

Λεξικό Μπαμπινιώτη:

ενώ 1. (χρον.) (διακοπή) 2. (συγχρονία) 3. (εναντιωμ.) αν και, παρά το γεγονός ότι, παρόλο που, για τη δήλωση πράξεως ή γεγονότος που έρχεται σε αντίθεση με ένα άλλο: *ενώ δεν τους θέλεις, τους καλείς σπίτι σου.* ΣΥΝ. μολονότι

Στη συνέχεια θα επικεντρωθώ στο σύνδεσμο *ενώ* και μόνο πολύ σύντομα στο σύνδεσμο *όταν*.

2. Ενώ

Όταν το *ενώ* εισάγει τη δευτερεύουσα πρόταση ως πρώτο τμήμα της σύνθετης πρότασης, τότε μπορεί να διατηρεί, και εν πάση περιπτώσει προτιμάται να αποκωδικοποιείται, (σ)τη χρονική του σημασία.¹ Τότε είναι καθαρά δευτερεύον, δηλαδή εισάγει δευτερεύουσα πρόταση και μπορεί να προστίθεται και ο συμπλεκτικός σύνδεσμος *και* (Zafiriadou and Kitis, 1998):

1. Και ενώ η τουρκική αστυνομία εξαπέλυσε ανθρωποκνηγητό για την εντόπιση των δραστών, μια καινούργια οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη της βομβιστικής επίθεσης.

Αν αντιστρέψουμε τους όρους της πρότασης, και επομένως βρεθεί το *ενώ* να εισαγάγει την δεύτερη πρόταση, τότε ο σύνδεσμος χάνει την έννοια της χρονικότητας και αποκτά την μάλλον ουδέτερη έννοια της λογικής σύνδεσης:

2. Η τουρκική αστυνομία εξαπέλυσε ανθρωποκνηγητό για την εντόπιση των δραστών, ενώ μια καινούργια οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη της βομβιστικής επίθεσης.

Στη δόκιμη αντίρρηση ότι αυτή η μετατροπή της έννοιας του συνδετικού είναι αποτέλεσμα της επίδρασης των προτασιακών περιεχομένων και της μεταξύ των σχέσης, θα απαντούσαμε με τη μεταστροφή αυτών των ιδίων των προτάσεων:

3. Μια καινούργια οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη της βομβιστικής επίθεσης ενώ η τουρκική αστυνομία εξαπέλυσε ανθρωποκνηγητό για την εντόπιση των δραστών.

Αν όντως υπάρχει η έννοια της χρονικότητας στην πρόταση (3) τότε είναι μάλλον σε ασθενή μορφή, ενώ υπερισχύει η μάλλον λογική συμπλεκτική σύνδεση των δύο προτάσεων. Η όψη του ρήματος παίζει κι αυτή σημαντικό ρόλο αλλά όχι καθοριστικό:

4. Μια καινούργια οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη της βομβιστικής επίθεσης ενώ η τουρκική αστυνομία εξαπέλυσε ανθρωποκνηγητό για την εντόπιση των δραστών.

Ή, ακόμη καλύτερα:

5. Μια καινούργια οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη της βομβιστικής επίθεσης ενώ η τουρκική αστυνομία συνεχίζει το ανθρωποκνηγητό για την εντόπιση των δραστών.

6. Ενώ η τουρκική αστυνομία συνεχίζει το ανθρωποκνηγητό για την εντόπιση των δραστών, μια καινούργια οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη της βομβιστικής επίθεσης.

Είναι μάλλον αδιαμφισβήτητο ότι, ενώ στο (6) η εισαγόμενη με το *ενώ* πρόταση αποτελεί το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η δραστηριότητα του προτασιακού περιεχομένου της δευτέρας ή κυρίας (Chafe, 1984), στο (5), όπου η *ενώ*-εισαγόμενη πρόταση (δηλ. η δευτερεύουσα) αποτελεί το δεύτερο όρο της πρότασης, χάνεται αυτή η χρονικότητα και έτσι μάλλον αποκτά απλώς μια έννοια παραθετικότητας.

Αν και αυτό δεν είναι το θέμα μας, όμως φαίνεται ότι το χρονικό στίγμα σε μορφή δευτερεύουσας πρότασης που αποτελεί το πεδίο (ground) της πρότασης που ακολουθεί πρέπει όντως να προηγείται και να εισάγει τον παρεπόμενο λόγο (discourse).

Ενώ η χρονικότητα (ή η θεματικότητα) φαίνεται να πιέζει τη σύλληψή μας όταν το *ενώ* προτάσσεται, όταν και αυτό καθίσταται αδύνατο από τη σχέση των δύο προτασιακών περιεχομένων, τότε η πρόταξη του *ενώ* φαίνεται να δίνει λαβή στη σύλληψη μιας κάποιας αντίθεσης η οποία δεν θα υπήρχε στην αλλαγή των θέσεων των συνδεομένων προτάσεων, δηλαδή όταν το συνδετικό *ενώ* ακολουθεί. (Αυτό φαίνεται και από τούτη δω την πρόταση):

7. Ο Γκας Βαν Σαντ (αριστερά) έχει κερδίσει τη συμπάθεια των φεστιβαλιστών του Βερολίνου, *ενώ* ο Ρόμπερτ Ντε Νίρο (δεξιά) κυριαρχεί στα σχόλιά τους, καθώς αναμένεται στη γερμανική πόλη από το Παρίσι.
8. *Ενώ* ο Ρόμπερτ Ντε Νίρο (δεξιά) κυριαρχεί στα σχόλιά των φεστιβαλιστών του Βερολίνου, καθώς αναμένεται στη γερμανική πόλη από το Παρίσι, ο Γκας Βαν Σαντ (αριστερά) έχει κερδίσει τη συμπάθεια τους.
9. *Ενώ* ο Γκας Βαν Σαντ (αριστερά) έχει κερδίσει τη συμπάθεια των φεστιβαλιστών του Βερολίνου, ο Ρόμπερτ Ντε Νίρο (δεξιά) κυριαρχεί στα σχόλιά τους, καθώς αναμένεται στη γερμανική πόλη από το Παρίσι.
10. Ο Γκας Βαν Σαντ (αριστερά) έχει κερδίσει τη συμπάθεια των φεστιβαλιστών του Βερολίνου, *και* ο Ρόμπερτ Ντε Νίρο (δεξιά) κυριαρχεί στα σχόλιά τους, καθώς αναμένεται στη γερμανική πόλη από το Παρίσι.

Παρατηρεί κανείς τόσο στο (8) όσο και στο (9), δηλαδή στις δύο σύνθετες προτάσεις όπου το *ενώ* προτάσσεται, ότι υπάρχει μια σχετική πίεση για μια σχέση αντίθεσης, και τούτο παρά την έλλειψη υποδομής, δηλαδή βοήθειας από τη σχέση των συνδεομένων προτάσεων. Άρα το *ενώ* δεν λειτουργεί ως ένας απλός λογικός συνδετικός και μάλιστα παρατακτικός κρίκος όταν προτάσσεται και αυτό φαίνεται να είναι απόλυτα σύνομο με την επικρατούσα αντίληψη για τη λειτουργία της γλώσσας. Η αρχική λειτουργία του συνδέσμου αυτού δεν είναι (ούτε υπήρξε) η συμπλεκτική σύνδεση ισοβαρών προτασιακών περιεχομένων. Επομένως, λογικό είναι να παρατηρείται η ανάπτυξη τέτοιων ιδιοτήτων και λειτουργιών στη χρήση του ως συνδετικού **μεταξύ** προτάσεων μάλλον, παρά σε επίπεδο εξωπροτασιακό. Με άλλα λόγια, αυτή η συμπλεκτική του λογική ιδιότητα δραστηριοποιείται σε επίπεδο ενδοπροτασιακό και όταν το *ενώ* λειτουργεί αναφορικά. Η αναφορικότητά του μπορεί να λειτουργήσει ως λογική σύνδεση στα όρια της πρότασης (7). Όταν προτάσσεται, τότε ενεργοποιείται αναγκαστικά η καταφορική του λειτουργία, η οποία αποκλείει ως εκ των πραγμάτων τη λογική συμπλεκτική σύνδεση και δραστηριοποιεί χρονικά έως και αντιθετικά πλαίσια.

Σε αυτό το σημείο θα επικαλεσθώ ως έμμεση επιβεβαίωση, έστω και μη ηθελημένη, μια 'παράβλεψη' του συνδέσμου *ενώ* από την Κωστούλη (1992), η οποία εξετάζει

σημασιολογικά πλούσιους και μη συνδέσμους ως ‘φορείς’ συνεχούς ή διακοπτόμενου αφηγηματικού λόγου, δηλαδή ως συνδέσεις ρητορικής του λόγου. Στους ‘αδύναμους’ ή σημασιολογικά αμαρκάριστους συνδέσμους η Κωστούλη συγκαταλέγει το ‘και’ και την απουσία συνδετικού. Στους σημασιολογικά δυνατούς ή μαρκαρισμένους τύπους συγκαταλέγει μεταξύ άλλων τα ‘αλλά’, ‘όταν’ και ‘ενώ’. Παρόλα αυτά, αντιπαρέρχεται ασχολίαστα την ύπαρξη του συνδετικού *ενώ* στο (11), ενώ επικεντρώνεται στο επιρρηματικό ‘ξαφνικά’ ως συνδετικού που εισάγει διακοπή στη γραμμική διήγηση (functional discontinuity).

11. Τρία παιδιά βρίσκονται στον κήπο του σπιτιού τους. Τα δύο, ένα κορίτσι και ένα αγόρι, παίζουν με την μπάλα *ενώ* το άλλο κορίτσι, το μεγαλύτερο, ζωγραφίζει σε ένα βαλαέτο. **Ξαφνικά** η μπάλα ξεφεύγει από τα παιδιά... (381-2).

Η ‘παράβλεψη’ αυτή, φυσικά, εξηγείται αν προσέξουμε ότι η χρήση του *ενώ* στην (11) έχει απλώς μια λογική συμπλεκτική λειτουργία. Δηλαδή, θα μπορούσε άνετα να αντικατασταθεί από το σύνδεσμο *και* χωρίς αισθητή σημασιολογική απώλεια. Το γεγονός ότι εισάγει πρόταση σε δεύτερη θέση (δηλ. είναι *postposed*) δεν έχει επηρεάσει τη μη εξέτασή του από την Κωστούλη ως μαρκαρισμένου συνδετικού, γιατί, όπως φαίνεται από το παρακάτω παράδειγμά της, όπου εξετάζει ως σημασιολογικά μαρκαρισμένο συνδετικό την έκφραση ‘και στη συνέχεια’, αυτό δεν είναι κριτήριο απαγορευτικό:

12. Κατόπιν η ζωγράφος κατευθύνθηκε στο σπίτι της και στη συνέχεια στο μπάνιο για να βγάλει από πάνω της τα λερωμένα της ρούχα.

Το ότι το συγκεκριμένο *ενώ* λειτουργεί στην αφήγηση των υποκειμένων ως απλό συνδετικό αποδεικνύεται από την παραγωγή κειμένων άλλων υποκειμένων στο πείραμα της Κωστούλη, όπου η αφήγηση που βασιζόταν σε μια σειρά εικόνων εμπεριέχει τον συμπλεκτικό σύνδεσμο στη συγκεκριμένη περίπτωση: “Τα δύο παιδιά έπαιζαν με μια μπάλα **και** το άλλο ζωγράφιζε” (Κωστούλη, 1996), “Τα δυο μικρότερα αδέρφια έπαιζαν μπάλα **και** η αδερφή τους η μεγαλύτερη πήρε έναν πίνακα και μπογιές για να ζωγραφίσει” (Κωστούλη, 1997).

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι αυτή η συμπλεκτική λογική και ‘άχρονη’ συνδετικότητα του *ενώ* δυσκολεύει όταν υπάρχει ταύτιση του λογικού υποκειμένου των δύο προτάσεων:

13. Χάζεβα στην τηλεόραση *ενώ* καθάριζα πατάτες.

14. ?Χάζεψα στην τηλεόραση *ενώ* καθάρισα πατάτες.

15. Χάζεψα στην τηλεόραση και καθάρισα πατάτες.ⁱⁱ

Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε το *ενώ* ως αιτιολογικό σύνδεσμο, όπως φέρεται στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, αντιπαράβάλλοντάς τον με το χρονικο-αιτιολογικό *καθώς*.

3. *Ενώ* vs *καθώς*

Παρόλο που το *ενώ* φέρεται να έχει και κάποια αιτιολογική σημασία στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, αυτή η αιτιολογική σημασία δεν είναι απόρροια της απλής ύπαρξης του συνδέσμου παρά και άλλων παραγόντων οι οποίοι συνεισφέρουν στην ανάπτυξη της αιτιολογικής σημασίας, και τους οποίους ίσως θα μπορούσε κανείς να εξηγήσει μέσα σε διαφορετικά πλαίσια (construction grammar, βλ. Kitis, 1999b). Αντίθετα με το *ενώ*, ο

χρονικός σύνδεσμος *καθώς* φαίνεται να έχει αναλάβει την αιτιολογική σημασία (επιτρεπουσών των προτάσεων) με άνεση που έχει ήδη κατοχυρωθεί λεξικογραφικά.

Το μεταφραστικό ισοδύναμο στην αγγλική του *καθώς* φαίνεται να είναι το *as*. Θα προσφέρω ένα παράδειγμα της χρήσης του αγγλικού συνδέσμου *as*, που συνήθως μεταφράζεται ως *καθώς* στη χρονική του σημασία (= καθ' ον χρόνον, καθώς) (Penguin-Hellenews), και θα προσπαθήσω να το μεταφράσω στην Ελληνική με τους δύο συνδέσμους αντιπαραβάλλοντάς τους. Εάν το *ενώ* έχει αιτιολογική σημασία σε ορισμένες του χρήσεις, τότε το μεταφραστικό του ισοδύναμο στην αγγλική πρέπει να αναζητηθεί στο *as* μάλλον παρά στο χρονικό σύνδεσμο *while* που μάλλον χαρακτηρίζεται από σημασιολογική δυσκινησία και *εν πάση περιπτώσει* δεν φαίνεται να αποκαθλώνεται εύκολα από τη χρονικότητα και τη μετατόπισή του μόνο στο χώρο της ενδοτικότηταςⁱⁱⁱ (Traugott, 1988), όπως το *ενώ*.

16. As the forces of Slobodan Milosevic intensify a campaign of terror against ethnic Albanians in Kosovo, the U.S. and NATO launch missile strikes and bombing missions to bring Belgrade back to the negotiating table. (*Time* 153, April 5, 1999, σύντομη περίληψη άρθρου στα περιεχόμενα)

17. Καθώς / Ενώ οι δυνάμεις του Slobodan Milosevic εντείνουν την τρομοκρατική εκστρατεία εναντίον της Αλβανικής μειονότητας στο Κόσοβο, οι Η.Π.Α. και το NATO εκτοξεύουν βλήματα και βομβιστικές επιθέσεις για να εξαναγκάσουν το Βελιγράδι σε διαπραγματεύσεις.

Η πιο ικανοποιητική και ακριβής μετάφραση του *as* στο (16) επιτυγχάνεται με το *καθώς*, παρά με το *ενώ*, και αυτό γιατί η σχέση αιτιότητας που υπάρχει στο *as* φέρεται εμφανώς στη μετάφρασή του ως *καθώς*. Να θυμηθούμε ότι το *καθώς* συμπεριλαμβάνεται στους αιτιολογικούς συνδέσμους στον Τζάρτζανο, ενώ το *ενώ* φέρεται, εκτός από χρονικό, και ως αντιθετικό ή εναντιωματικό, όχι όμως ως αιτιολογικό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντιστροφή των προτάσεων του (16) οπότε βλέπουμε να αντιστρέφεται και η σχέση αιτιότητας:

18. Καθώς / Ενώ οι Η.Π.Α. και το NATO εκτοξεύουν βλήματα και βομβιστικές επιθέσεις για να εξαναγκάσουν το Βελιγράδι σε διαπραγματεύσεις, οι δυνάμεις του Slobodan Milosevic εντείνουν την τρομοκρατική εκστρατεία εναντίον της Αλβανικής μειονότητας στο Κόσοβο.

Είναι εμφανές ότι η συσχέτιση δύο, *as* πούμε, τρομοκρατικών ενεργειών ως αιτίου και αποτελέσματος επιτυγχάνεται μέσω της εισαγωγής της μιας με τον σύνδεσμο *καθώς* και μάλιστα σε εικονική σχέση, δηλαδή το αίτιο να προηγείται του αποτελέσματος. Αυτή η εικονική σχέση αιτιότητας εξασθενίζει έναντι της χρονικής σχέσης όταν η *καθώς*-εισαγόμενη πρόταση έπεται της κυρίας, όπως βλέπουμε στο (19).

19. Οι Η.Π.Α. και το NATO εκτοξεύουν βλήματα και βομβιστικές επιθέσεις για να εξαναγκάσουν το Βελιγράδι σε διαπραγματεύσεις, καθώς / ενώ οι δυνάμεις του Slobodan Milosevic εντείνουν την τρομοκρατική εκστρατεία εναντίον της Αλβανικής μειονότητας στο Κόσοβο.

Η υπεροχή της έννοιας της χρονικότητας στο (19) ως (20), νομίζω, θα ισχύει ακόμη και για το Αμερικανικό αναγνωστικό κοινό:

20. The U.S. and NATO launch missile strikes and bombing missions to bring Belgrade back to the negotiating table, as the forces of Slobodan Milosevic intensify a campaign of terror against ethnic Albanians in Kosovo.

Επομένως η επιλογή του *Time* να προτάξει την πρόταση που εισάγει ο σύνδεσμος *as* κάθε άλλο παρά τυχαίο γεγονός πρέπει να θεωρηθεί. Το σημείο ενδιαφέροντος, όμως, σε όλα αυτά παραμένει η διαπίστωση ότι ο σύνδεσμος *ενώ*, παρά τη λεγόμενη αιτιολογική του σημασία (βλ. *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*), τόσο στο (17) όσο και στο (18), όπου προτάσσεται και επομένως θα δικαιολογούσε αιτιατή σχέση, φαίνεται να ωθεί τον ακροατή σε χρονική ερμηνεία, ή ίσως και σε αντιθετική, πάντως όχι σε αιτιατή. Τι συμβαίνει; Έχει λάθος το *Λεξικό*;

Νομίζω πως η απάντηση στην πιθανολογούμενη αιτιότητα του *ενώ*, βρίσκεται σε τροπικότητες που το συνοδεύουν, όπως ερωτηματικότητα, άρνηση ή επιστημικότητα, ακριβώς όπως και στις αντιθετικές χρήσεις του *όταν* αλλά και του *αφού* (βλ. Kitis, 1999a, b). Το ζήτημα αυτό, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει, το αφήνουμε στην άκρη γιατί δεν προωθεί τον κύριο στόχο της παρούσας σπουδής.

4. Όταν

Στην ενότητα 2, είδαμε ότι ο σύνδεσμος *ενώ*, παρόλη τη χρονικότητα και εναντιωματικότητά του (Τζάρτζανος, Λεξικά), χρησιμοποιείται στον καθημερινό λόγο στη Νεοελληνική ως απλός λογικός συμπλεκτικός σύνδεσμος. Αυτή του η χρήση βαίνει παράλληλα με τις άλλες του καταγραμμένες χρήσεις και σημασίες. Το *ενώ*, με άλλα λόγια, έχει υποστεί γνωστές διαδικασίες γραμματικοποίησης. Αυτές ορίζονται τόσο στο συντακτικό επίπεδο όσο και στο λεξικό, αφού από υποτακτικός σύνδεσμος έχει αναπτύξει και παρατακτικές ιδιότητες συμπλέκοντας πληροφοριακά ισοβαρή και ισοδύναμα προτασιακά περιεχόμενα, και συγχρόνως παρουσιάζει απώλεια του ειδικότερου (χρονικού, εναντιωματικού) σημασιολογικού του βάρους.

Πάντως, το *ενώ* δεν είναι ο μόνος χρονικός υποτακτικός σύνδεσμος που έχει 'περιπέσει' σε απλή συμπλεκτική σύνδεση και έχει υποστεί αποσημασιοποίηση, δηλαδή έχει χάσει την ιδιαίτερη σημασία του. Η περίπτωση του χρονικού συνδέσμου *όταν* είναι μια ακόμη περίπτωση σε αυτήν την κατεύθυνση. Οι Holton et al. (1997) αναφέρονται στο *όταν* ως τον πιο γενικό και ουδέτερο χρονικό υποτακτικό σύνδεσμο: "The most neutral temporal conjunction and the most frequently used one is *όταν* 'when'". Δεν αναφέρονται σε άλλη χρήση, π.χ. αντιθετική ή αιτιολογική. Όμως, και στην περίπτωση αυτού του χρονικού συνδέσμου παρατηρούμε μια αποχρονικοποίηση, δηλαδή χρησιμοποιείται παραθετικά, παραβάλλοντας κάποια γεγονότα ή καταστάσεις, πορεία η οποία οδηγεί στην αντιθετικότητα.:

21. Οι οδηγοί των τρόλεϊ εργάζονται τέσσερις ώρες ημερησίως και για την 16ωρη κίνηση ενός οχήματος χρειάζονται τέσσερις οδηγοί, όταν ο αντίστοιχος αριθμός στην Ευρώπη είναι 2,5. (Καθημερινή 25-1-98)
22. Στα ταχυδρομεία αρνούνται την απασχόληση το Σαββατοκύριακο, όταν η αγορά έχει κατακλυσθεί από γρήγορες και ευέλικτες ιδιωτικές ταχυδρομικές εταιρίες, οι οποίες αφαιρούν τις πλέον προσοδοφόρες υπηρεσίες των ΕΛΤΑ
23. Καταλαβαίνετε τι σταυρό κουβαλάει όταν πήγε να συναντήσει τον πατέρα της και δεν τον πρόλαβε.

(δ) *es μή καί ν̂ν* □ρμηνται *Tv* ⁻ο^Επω πάρεσμεν,...(Θουκ. Β, 11)

Και είναι λογικό να υποθέσουμε ότι αυτή η σημασιολογική προέκταση ή μεταφορά ενέχεται και για την περαιτέρω ανάπτυξη εναντιωματικών και αντιθετικών σημασιών:

(ε) *χαλεπόν γάρ τό μετρίως εσπεν* *Tv* ⁻μόλις καί η δόκησις τς Μληθείας βεβαιο^αται. (Θουκ. Β, 35) ('Διότι δύσκολο είναι να μιλά κανείς με το αρμόζον μέτρο σε περιστάσεις, κατά τις οποίες και αυτή η ακριβής παράσταση της αλήθειας δύσκολα γίνεται πιστευτή').

Τόσο το *Τί* όσο και η αναφορική αντωνυμία είναι περισσότερο λεκτικές παρά γραμματικές μονάδες. Βλέπουμε, όμως, ότι ενώ στο (δ) κατά πάσα πιθανότητα το *Ε* αναφέρεται καταφορικά σε ένα εννοούμενο *χρόν^α*, στο τελευταίο παράδειγμα (ε) η αναφορική αντωνυμία δεν αναφέρεται πλέον σε συγκεκριμένο προηγούμενο λέξιμα παρά έχει μια γενικευμένη αναφορά στο σύνολο της προηγούμενης πρότασης. Δηλαδή, γραμματικοποιείται σε μια μάλλον συντακτική λειτουργία. Επομένως, στη συναρμολόγηση ή σύσταση του *ενώ* ως συνδέσμου διαγράφεται μια πορεία από λεκτικά νοήματα σε γραμματική κατηγορία (αλλαγή κατηγορίας), από αναφορά σε συγκεκριμένα πεδία σε πιο αφηρημένα, και από γνωστικά νοήματα σε διαπραγματευτικά (procedural). Δηλαδή, υπάρχει μια πορεία ανάπτυξης από μονάδες που δρούσαν εντός των τειχών της πρότασης (clause-internally) σε μονάδες που δρουν εκτός των προτασιακών συνόρων, δηλαδή δια-προτασιακά (de-categorialization). Πράγματι, οι προθέσεις, που αποτελούν ένα κοινό συστατικό των συνδέσμων, δρούσαν ως επιρρήματα, δηλαδή ως πιο ελεύθερα λεκτικά στοιχεία από τις προθέσεις, με πιο ζωνρή κατανομή εντός της πρότασης και με πιο συγκεκριμένο αναφορικό πεδίο: *Τί χερσίν* (Ομ. Α373).

Όπως με το *ενώ* έτσι και με το *όταν*, ως προς την ανάπτυξη της σημασιολογίας τους, μπορούμε να μιλάμε για μονοκατευθυντικότητα. Η υπόθεση της μονοκατευθυντικότητας ως προς τη σημασία συνταγογραφεί την ανάπτυξη σημασιών από πιο συγκεκριμένα επίπεδα σε πιο αφηρημένα. Μέσω διαφόρων διαδικασιών τα αρχικώς συγκεκριμένα και χειροπιαστά νοήματα ορισμένων λεξικών μονάδων υφίστανται βαθμιαία διάβρωση από την οποία αναδεικνύονται λεξήματα ή μορφήματα που η σημασία τους είναι λιγότερη χειροπιαστή, συγκεκριμένη και ειδική. Η κατ' αυτόν τον τρόπο αναδυόμενη σημασία έχει γνωστική περιοχή πιο γενική και μάλλον αφηρημένη. Επομένως, γινόμαστε μάρτυρες μιας επανάλυσης όπου τα επιρρήματα και οι αντωνυμίες χάνουν το επιρρηματικό ή αντωνυμιακό νόημά τους, δηλαδή αποσημασιοποιούνται και αποκτούν συνθετική σημασιολογία (παράδειγμα [ε]). Οι αλλαγές ή μετατροπές ή εμπλουτισμός νοημάτων εγκαθίστανται είτε με συμπερασματικούς (inferential) μηχανισμούς είτε με γενικεύσεις. Διαδικασίες γραμματικοποίησης βρίσκονται σε πλήρη δράση.

Από την άλλη, παρατηρεί κανείς μια διαδικασία εξασθένησης και γενίκευσης της σημασίας. Αυτή η εξασθένηση και γενίκευση δεν αντικρούει την ανάδειξη σημασιολογίας στην αφηρημένη σφαίρα (από τοπική σε χρονική σε αντιθετική, κλπ.), όπως ήδη ειπώθηκε, μέσω συμπερασματικών μηχανισμών, οι οποίοι ως γνωστόν ισχυροποιούν το συναγόμενο νόημα. Τουναντίον συμβαδίζει με τη διαδικασία μεταφοράς νοημάτων από τη σφαίρα του συγκεκριμένου στη σφαίρα του αφηρημένου. Η εξασθένηση και γενίκευση, όμως, σημαίνει ότι εξάγεται πια ένα συνολικό (agglutinative) νόημα ως απόρροια της ενοποίησης όλων των μορφολογικών στοιχείων ως μιας μονάδας και μάλιστα μη λεξικής, αλλά συντακτικής. Συμβαδίζει δηλαδή με την κατηγορική μετατόπισή τους σε συνδετικά, συνδέσμους

(categorical downshifting to conjunctions). Αυτές οι αλλαγές βαδίζουν σύμφωνα με το σχήμα της Traugott (1989) και Traugott and König, (1991):

I External described situation > Internal (evaluative / perceptual / cognitive) situation

II External or internal situation > Textual situation

III (Textual situation) > Speaker's subjective belief state

I Αναφορά σε συγκεκριμένα πεδία, περιγραφή του αντικειμενικού κόσμου > ανάπτυξη υπονοουμένων (post hoc ergo propter hoc) > μονάδες συνεκτικότητας > ανάπτυξη υποκειμενικών νοημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, ενώ στην περίπτωση του *ενώ* έχουν αναπτυχθεί υπονοήματα που ενσωματώθηκαν στη σημασιολογία του (textual, επίπεδο II, αλλά βλ. σημ. 4), στην περίπτωση του *όταν* παρατηρούμε επίσης μια μετατόπιση λειτουργιών (ταυτόχρονη με τη χρονική του σημασία) από τη σφαίρα των υπονοημάτων της αντίθεσης (ενίοτε και της αιτιότητας [23]) στο πεδίο της ρητορικής ως μονάδας αντινομίας που χρησιμοποιείται στρατηγικά σε επιχειρηματολογικό λόγο (Kitis 1999b). Επομένως, αντίθετα με το *ενώ*, παρατηρούμε ανάπτυξη λειτουργιών του στο επίπεδο III της Traugott.

5. 2. Συντακτική ή δομική

Στην πλειάδα των υποτακτικών συνδέσμων βλέπουμε τη γνωστή πορεία από την παράταξη στην υπόταξη. Τόσο στο *ενώ* όσο και στο *όταν* όλα τους τα συστατικά ήταν λεξήματα που είχαν δράση μέσα στην πρόταση, όπως ήδη ανέφερα. Συστατικό και των δύο είναι η αναφορική ή δεικτική αντωνυμία, η οποία εισήγαγε ή συνέδεε προτάσεις κάνοντας αναφορά πίσω και έχοντας περιληπτική λειτουργία:

(στ) Δερκυλίδας Τστάθη τῆν Ασπίδαν Νῶων, ... δοκεῖ κηλὶς εἶναι τοῖς σπουδαίοις.

(ι) Ὡ μοι Τῶ, μή τίς μοι ὄφραϊνησιν δόλον ἀ%οτε

Αθανάτων, ... τέ με σχεδὶς ἀποβῆναι Ἀνώγει. (Οδ. E(v) 336)

Η καθ' υπόταξη σύνταξη είναι μια μεταγενέστερη εξέλιξη. Ο Τζάρτζανος (1946) προσφέρει το γνωστό σχήμα από το ασύνδετο στη υπόταξη: *ασύνδετο [παράθεση] > παράταξη > υπόταξη*, και γράφει:

Κατά τη συνεκφορά δηλαδή δύο προτάσεων κατά το ασύνδετο σχήμα, ήταν δυνατό μία λέξις (συνήθως κάποιο επίρρημα ή κάποια αντωνυμία), που βρισκόταν στην αρχή της μιανής απ' τις δύο παραθετόμενες προτάσεις, εκείνης που περιείχε το δευτερεύον νόημα, με κάποιον ιδιαίτερο τονισμό εκφερόμενη, να νομιστεί πως αυτή ήταν, έτσι να πούμε, ο συνδετικός κρίκος των δυο παραθετομένων προτάσεων στην αρχαιότατη φάση της γλώσσας μας, που παρουσιάζεται στα ποιήματα του Ομήρου. Αλλά και σε αρκετές συνεκφορές προτάσεων απ' την τελευταία φάση της γλώσσας μας τη διακρίνει κανείς την εξέλιξη αυτή (B: 11-12).

Επίσης, ο Denniston (1934: xli) γράφει "as expression develops, subordination largely replaces co-ordination." Οντως, συχνά συναντάμε στον Όμηρο προτάσεις σε ασύνδετο σχήμα όταν η μια είναι σημασιολογικά (ή λογικά) εξαρτώμενη από άλλη. Αυτή είναι η παραθετική σύνδεση:

οἱ δὲ νῦν Νάται σιγῆ, πόλεμος δὲ πέπαυται,

Ἀσπίσι κεκλιμένοι (Οδ.)

Η αντωνυμία ...ς, ε, ... απαντάται συχνά στον Όμηρο ως συνδετικός κρίκος. Ως δεικτικό δε συχνά σηματοδοτεί αλλαγή θέματος και τότε ακολουθείται από εναντιωματικό μόριο (Stanford, 1959).

Ενώ η υπόθεση της μονοκατευθυντικότητας φαίνεται να πατά πιο σταθερά στα πόδια της ως προς την πορεία μονάδων από λεξικές προς γραμματικές κατηγορίες, αμφιβολίες έχουν ήδη εκφραστεί για μια μονοκατευθυντική πορεία σε επίπεδο συντακτικής δομής (Tabor and Traugott, 1998). Κατά την άποψή μου, στην περίπτωση αυτών των υποτακτικών συνδέσμων που εξετάσαμε εδώ, παρατηρούμε μια επανάλυση (reanalysis) των υποτακτικών προτάσεων ως ανεξαρτήτων, μια διαδικασία που λέγεται, ή μπορούμε να την πούμε, “ενυπόταξη” (insubordination).^ν

ασύνδετο [παράθεση] > παράταξη > υπόταξη > παράταξη

Επομένως η υπόθεση του δομικού συμπαγούς (bondedness) που συνεπάγεται μείωση του συντακτικού εύρους (scope) τίθεται υπό αμφισβήτηση. Αυτό παρατήρησα και στην περίπτωση ορισμένων αιτιολογικών συνδέσμων (Κουτούπη-Κητή, 1996, Kitis, forthcoming). Αυτή η διαδικασία, αντίθετα, συνεπάγεται αύξηση του συντακτικού εύρους (structural scope increase) ενώ η πορεία των ίδιων μονάδων φαίνεται να φιγουράρει όλα τα συμπτώματα που θεωρούνται τυπικά επεισόδια του φαινομένου της γραμματικοποίησης.

Βέβαια, αυτή η άποψη περί παρατακτικής παρά υποτακτικής σύνδεσης όπως την περιγράψαμε στην περίπτωση του *ενώ* είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την άποψη της αποσημασιοποίησης, και για μια πλήρη μελέτη χρειάζεται ενδελεχής ιστορική αναδρομή, η οποία δεν προσφέρθηκε εδώ σε αυτό το στάδιο. Ας σημειωθεί, όμως, ότι η παρατακτική σύνδεση είναι δυνατή και κατά διαφορετικές στροφές και ομιλητές (across turns and speakers) και δεν συνεπάγεται απαραίτητα φυσικά και έλλειψη αντίθεσης:

32. A: Κοιμήθηκα στο αυτοκίνητο γιατί μένω στο Χαλάνδρι...

B: Ενώ εγώ κοιμήθηκα στο σπίτι μου αλλά το έφτιαξα εγώ ο ίδιος.

33. A: Το εργοστάσιο ήταν επάνω στην ταλάντωση κι ίσως γι αυτό και έπεσε.

B: Ενώ, αντίθετα, το άλλο εργοστάσιο ήταν κακοκατασκευασμένο.

6. Συμπερασματικά

Σε αυτή τη σύντομη μελέτη, θεώρησα αυτονόητα μερικά ζητήματα, τα οποία, όμως, δεν είναι καθόλου λυμένα και απαιτούν συζήτηση. Στην περίπτωση των συνδέσμων και δεικτών λόγου υιοθετώ την άποψη του εμπλουτισμού, παρά της απώλειας, της πραγματολογικής σημασίας, γιατί βρίσκω ότι αυτή η άποψη επιβεβαιώνεται από την εξέλικτική τους πορεία. Έχω υποστηρίξει (Kitis, 1999b, forthcoming) ότι η πραγματολογική ενίσχυση (pragmatic strengthening) στην περίπτωση των συνδέσμων οδηγεί σε αύξηση υποκειμενικής εκφραστικότητας (Heine et al 1991, Pagliuca 1994, Traugott 1995, 1997) (παραδ. 21-26). Επομένως, ο όρος ‘αποσημασιοποίηση’ πρέπει να νοείται ως απώλεια μεν λεξικών σημασιών, όχι όμως ως αποκλεισμός εμπλουτισμού και ενίσχυσης άλλων γενικότερων νοημάτων και υποκειμενικής εκφραστικότητας. Και όπως υποστήριξε η Traugott (1988: 407) “[b]leaching and grammaticalization must be uncoupled if we are to understand the semantic-pragmatic processes of early stages of grammaticalization”. Από την άλλη, τουλάχιστον στην περίπτωση του *ενώ*, είμαστε μάρτυρες μιας γενικευμένης αποσημασιοποίησής του σε παρατακτική χρήση (post-posed),

η οποία όμως συνάδει με την άποψη της Traugott (1988: 407) πάλι ότι “strengthening occurs in early stages of grammaticalization, and bleaching in later stages.”. Ενώ, δηλαδή, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι υπάρχει μια μορφή αποσημασιοποίησης του *ενώ* ως προς τη μετατόπιση των λεξικών σημασιών του σε γενικευμένη σημασία, από την άλλη αυτή η ανάπτυξη της γενικευμένης σημασιολογίας του και η ακόλουθη ενσωμάτωσή της στο χώρο της κειμενικής κατάστασης (textual situation) συνάδει με την άποψη του εμπλουτισμού μάλλον παρά της αποσημασιοποίησης. Σύγχρονα, όμως, και χωρίς να είμαστε σε θέση να τοποθετήσουμε την έναρξη αυτής της διαδικασίας σε χρονικά πλαίσια, παρατηρούμε μια πλήρη αποσημασιοποίηση του *ενώ*, χωρίς ανάλογη ανάπτυξη άλλων υπονοημάτων ή εκφραστικότητας του ομιλητή. Νομίζω ότι αυτά τα ευρήματα παρουσιάζουν ενδιαφέρον και χρήζουν περαιτέρω έρευνας.

ⁱ Εξαιρέσεις υφίστανται σε σχέση με την τροπικότητα της πρότασης.

ⁱⁱ Αλλά: ‘Οι σεισμολόγοι την υπολογίζουν στα 5,9 Ρίχτερ, ενώ τη σχετίζουν με το σεισμό στην Τουρκία’.

ⁱⁱⁱ Το *while* δεν προσφέρεται σε λειτουργίες αντιθετικότητας όπως το *ενώ*. Η σύγκριση και συζήτηση πρέπει να περιμένει άλλη ευκαιρία.

^{iv} Παρόλη την παρατηρούμενη τάση του *ενώ* να εισάγει, όπως και το *γιατί*, προτάσεις που το (υποτιθέμενο) συμπλήρωμά τους έχει προηγηθεί σε προηγούμενο λόγο (στην ουσία ανεξαρτητοποιούνται οι εισαγόμενες προτάσεις σε μια μάλλον παρατακτική σύνδεση σχετικότητας), δεν έχω δεδομένα του *ενώ* σε χρήσεις ενίσχυσης της υποκειμενικής εκφραστικότητας, δηλαδή στο χώρο της ρητορικής και του επιχειρηματικού λόγου, όπως τα (21)-(26) και τα (28)-(31), χωρίς τη διαμεσολάβηση άλλων στοιχείων του λόγου, όπως τροπικότητα, ερωτηματικότητα, κλπ. Έλλειψη χώρου μου απαγορεύει συζήτηση.

^v Έλλειψη χώρου μου απαγορεύει να αιτιολογήσω περαιτέρω τον ισχυρισμό μου ότι οι σύνδεσμοι *ενώ* και *όταν* μπορούν να συνδέουν προτάσεις και παρατακτικά, αλλά επιγραμματικά σημειώνω ότι οι συνδεόμενες προτάσεις δεν παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά των δευτερευουσών προτάσεων όπως αναλύονται στη βιβλιογραφία (König and van der Auwera, 1988).

Βιβλιογραφία

- Chafe, W. 1984. “How people use adverbial clauses”. *Proceedings of the 10th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 437-49.
- Denniston, J. D. (1934). *The Greek particles*. Oxford: Clarendon Press.
- Heine, B., U. Claudi and F. Hünnemeyer (1991). *Grammaticalization: a conceptual framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Holton, D., P. Mackridge and I. Philippaki-Warbuton (1997). *Greek: A comprehensive grammar of the modern language*. London: Routledge.
- Kitis, E. 1999a. “Temporality and causality: The case of Greek subordinating connectives”. *Revue de Semantique et Pragmatique* 6.
- Kitis, E. 1999b. “Antiparathetic evaluative *when*”. Paper presented at PRAGMA99, Tel Aviv, June 1999.
- Kitis, E. (forthcoming). “Causal connectives: the evidence from Greek”.
- König, E. and J. van der Auwera, (1988). “Clause integration in German and Dutch conditionals, concessive conditionals, and concessives”. In J. Haiman and A. Thompson (eds.), *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam: J. Benjamins, 101-33.

- Kostouli T. 1992. "On the structure of textual Rhetoric: Some evidence from Greek narratives". *Text* 12 (3): 373-395.
- Κουτούπη-Κητή 1996. "Συμπληρωματικές παρατηρήσεις σε αιτιολογικούς συνδέσμους της Νεοελληνικής". *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 17, 424-37.
- Κωστούλη Τ. 1996. "Ο γραπτός λόγος στο δημοτικό σχολείο: προς μια κειμενογλωσσολογική προσέγγιση". Ανακοίνωση στο συνέδριο για την Ελληνική Γλώσσα. Αθήνα, 29 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου, 1996.
- Κωστούλη Τ. 1997. "Κοινωνικές διαφορές στη χρήση της γλώσσας: δευτερεύουσες προτάσεις". *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 18: 289-300.
- Lambropoulou, S. 1998. "Otan-clauses and (fore)grounding in discourse". In *Proceedings of the 12th International Symposium of Theoretical and Applied Linguistics*. Vol. I. Ed. S. Lambropoulou. Thessaloniki: Aristotle University, 236-50.
- Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1998. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Pagliuca, W. (ed.) 1994. *Perspectives on grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins.
- Stanford, W. B. 1959. *The Odyssey of Homer*. London: Macmillan.
- Tabor, W. and E. Closs Traugott, 1998. "Structural scope expansion and grammaticalization". In A. Giacalone Ramat and P. Hopper (eds.), *The limits of grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 229-272.
- Τζάρτζανος, Α. 1989/1946. *Νεοελληνική Σύνταξις, Β*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Traugott Closs, E. 1988. "Pragmatic strengthening and grammaticalization". *Proceedings of the 14th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 406-16.
- Traugott Closs, E. 1989. "On the rise of epistemic meaning in English: An example of subjectification in semantic change". *Language* 65(1): 31-55.
- Traugott Closs, E. 1995. "Subjectification in grammaticalisation". In S. Wright and D. Stein, (eds.) *Subjectivity and subjectivisation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott Closs, E. 1997 version. "The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization". Paper presented at ICHL XII, Manchester 1995.
- Traugott E. Closs and B. Heine (eds.) 1991. *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, VI, VII.
- Traugott E. Closs and E. König, 1991. "The semantics-pragmatics of grammaticalization revisited". In Traugott and Heine (eds.), VI: 189-218.
- Zafiriadou, K. and E. Kitis 1998. "Dynamical systems as a metaphor in linguistics". Paper presented at the 3rd International Conference of the Hellenic Association for the Study of English, *The Other Within*. May, 1998. Department of English, Aristotle University, Thessaloniki.

Λέξεις-κλειδιά: σύνδεσμοι, υπόταξη, συμπλοκή, γραμματικοποίηση, αποσημασιοποίηση, μονοκατευθυντικότητα